

Нутқий Жанрларнинг Таснифи Муаммолари

Набиева Дилоро Абдухамидовна¹, Нурмонова Садоқат²

Аннотация: Ушбу мақолада тилшунос олимларнинг нутқий жанрлар типологиясига бағишланган турли фикрлари таҳлил қилинган.

Калит сўз: нутқий жанр, жанр типологияси, бирламчи жанр, иккиламчи жанр, коммуникатив мақсад, коммуникатив ҳодиса, қасам.

Нутқий жанр назариясининг долзарб масалалари сирасига нутқий жанрларнинг мазмун-моҳияти, таснифи масалалари, типларини ажратиш, у билан чегарадош бўлган генетик жиҳатдан яқин ҳодисалар киради. Шу билан бирга нутқий жанрлар таснифи замонавий нутқий жанрлар назариясининг энг мунозарали ва мураккаб йўналишларидан биридир. Таъкидлаш жоизки, бугунга қадар нутқий жанрлар рўйхатини ҳисобга олмаганда, уларнинг умум томонидан қабул қилинган ягона типологияси мавжуд эмас. Типологик тадқиқотларда жамланган бой илмий тажриба бу каби масалаларга ечим топишда муҳим аҳамият касб этади.

Нутқий жанр типологияси аспектига оид ишларни В.В.Дементьев тўрт гуруҳга ажратади³.

Биринчидан, М.Бахтиннинг типологик ғоялари. Гарчи олим нутқий жанрларнинг аниқ таснифни ишлаб чиқмаган бўлса ҳам, нутқий жанрларнинг дастлабки тасниф тамойилларини бериб ўтган.

Иккинчидан, М.Бахтиннинг давомчиларидан бўлган Н.Д.Арутюнова, Т.В.Шмелеваларнинг нутқий жанрлар таснифи ҳозирда кенг тарқалган бўлиб, уларнинг таснифи дедуктив умумлашган, нутқий материал бўлгунга қадар ажратилган нутқий жанрларнинг типидир. М.В.Панов, А.Вежбицкая томонидан эса нутқий жанрларнинг миллий-маданий ва қиёсий муаммоларга қаратилган тадқиқот ишлари ҳам мавжуд.

М.В.Панов тилнинг ички ва ташқи қонуниятларини ўрганиб, нутқий жанрнинг қуйидагича тарихий таснифини беради:

- 1) газетанинг бош мақоласи, ички сиёсий мавзуга оид расмий нутқ, митингдаги чиқиш, суд нутқи, газета фельетони;
- 2) умумтаълимий фанлар дарсликларига бошланғич бўлимлари, газетанинг илмий кенгаш ҳисоботи;
- 3) ҳуқуқий акт, ҳарбий низом, шартномалар;
- 4) лирик шеърлар;
- 5) хўжалик диалоглари, дўстона хат.

А.Вежбицкая ўзи ишлаб чиққан семантик метатилда поляк тилидаги 38 та нутқий жанр рўйхатини келтиради: *савол, илтимос, буйруқ, таҳдид, огоҳлантириш, рухсат, миннатдорчилик, табрик, таъзия, кечирим сўраш, комплемент (илтифот кўрсатиш), мақтов, шикоят ва шикоят нутқи, маъруза, оммабон маъруза, доклад, суҳбат, дискуссия, тортишув, жанжаллашмоқ, хотира, мемуарлар, таржимаи ҳол, кун тартиби, қарор, тушунтириш хати, ахборот, эълон, циркуляр, фармойиш, ҳазил, анекдот, флирт (ноз-карашма), қадаҳ сўзи, чақув, гувоҳнома.*

¹ АДУ, филология фанлари доктори, профессор

² АДУ, Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

³ Дементьев В.В. Теория речевых жанров. – Москва: Знак, 2010. – С. 157.



Учинчидан, нутқий жанрларнинг алоҳида типларига, жанрлар гуруҳларига бағишланган тадқиқотлар: этикет жанрлар (Т.В.Тарасенко, Ю.В.Казачкова), ижобий ва салбий эмоционал жанрлар (М.Ю.Федосюк.), расмий нутқ жанрлари (Т.В.Анисимова), табиий ёзма нутқ жанри (Н.Б.Лебедева), хукмрон дискурсниң юмшоқ ва қаттиқ жанрлари (Е.И.Шейгал, И.С.Черватюк) ва бошқалар. Тадқиқотчилар ички тасниф қилишга ҳаракат қилишган ва поджанр, субжанрни ажратишган.

Тўртинчидан, М.Бахтин томонидан таклиф этилган таснифлашнинг яна бири бирламчи ва иккиламчи ёки оддий ва мураккаб нутқ жанрларига бўлишдир. Бирламчи жанрлар шунчаки нутқда ижро этилади. Иккиламчи-бирламчи факторларни ўзлаштирадилар ва уларни қайта ишлайдилар, ишлатадилар, “ҳаракат қиладилар”, ўзгартирадилар, кўпинча, қайта кўриб чиқадилар, қайта баҳолайдилар, янги вазифаларга хизмат қилишга мажбур қиладилар. Олимнинг таъкидича, бирламчи нутқий жанрлар “бевосита нутқий мулоқот”да ўз-ўзидан ривожланиб, устун туради, иккиламчи эса “юксак ривожланган ва уюшган маданий мулоқот”га хосдир.

Кўринадики, нутқ жанрларини фарқлаш ва таснифлашнинг кўплаб тамойиллари мавжуд ва улар бир-биридан фарқ қилади. Масалан, уларни қуйидаги тўрт гуруҳга таснифлаш мақсадга мувофиқ:

- 1) тематик, яъни жанрларни мақсад ёки мавзу бўйича (сиёсат, об-ҳаво, спорт, нархлар ҳақида суҳбат; халқаро ахборот, телевидение ёки интернетдаги мамлакат ҳақида маълумот ва бошқалар);
- 2) локал, яъни ташқи ҳолатлар ва алоқа жойи бўйича (бир партиёга аъзо бўлган шахслар суҳбати, соҳилда, поездда, бозорда);
- 3) ҳамкорлар ҳолати ёки роллари билан (аёллар суҳбати, эркаклар суҳбати, ҳайвонлар билан суҳбатлар, бир бемор билан доктор суҳбати, мижоз билан адвокат ва бошқалар);
- 4) коммуникантларнинг ўзаро муносабатлари (табрик, таъзия билдириш, дўстона суҳбат, қасам, ваъда) ва бошқалар орқали.

Нутқий жанрлар назарияси коммуникатив-функционал лингвистикадагина эмас, балки лингвистик антропология, социалингвистика, лингвопрагматика, когнитология, матн лингвистикаси, стилистика, риторика, поэтика, культурология, этнография ва фольклорда ҳам ўрганилмоқда.

В.А.Салимовский фикрига кўра, бу илмий йўналишнинг комплекс системасини шакллантириш учун ушбу парадигма асосини белгиловчи, айти пайтдаги турли қарашларни интеграция қилувчи ғояларни белгилаш муҳимдир⁴.

В.В.Дементьев нутқий жанрларни тўлиқ лингвистик ўрганиш учун асосий тўсиқ деб бу жанрнинг хилма-хиллигини ва уларнинг вариативлигини келтиради⁵. Яна бир вазиятлар типологияси таҳлилини қийинлаштирадиган муаммолардан бири, “жамиятнинг этнотаксоними”ни ўрганишда аниқ ва ишончли методларнинг йўқлигидир⁶.

Таъкидлаш жоизки, нутқ жанрлари назарияси билан шуғулланадиган мутахассислар кўп саволларга жавоб топиши учун лингвистиканинг бирлигини аниқлаш муаммоси билан тўқнашади. В.Е.Гольдин “Нутқ жанрлари” тўпламининг сўзбошида жанршуносликнинг қуйидаги актуал муаммоларини белгилайди:

- 1) жанр шакллариининг параметрларини белгилаш ва параметрлар орасидаги систем муносабатларни аниқлаш;

⁴ Салимовский В.А. Есть ли у жанроведения границы в пределах коммуникативной лингвистики?, Жанры речи, Вып. 3. – Саратов, 2002. – С. 52-62.

⁵ Дементьев В.В. Теория речевых жанров. – Москва: Знак, 2010. – С. 77.

⁶ Китайгородская М.В., Розанова Н.Н. Речь москвичей: Коммуникативно-культурологический аспект. Институт русского языка им. В.В.Виноградова, – Москва: Издательство Русские словари, 1999. – С. 296.



- 2) жанрлар кўп аспекти типологияси ва таснифни яратиш;
- 3) жанршунослик терминлар системасининг асосий оппозицияларини аниқлаш;
- 4) умумлингвистик концептлар системасида жанр тушунчаларининг структур хусусиятини аниқлаш;
- 5) жанр шакллари тарихий аспектда тадқиқ қилиш⁷.

М.Н.Кожин жанршунослик муаммоларини ечишда иккиламчи жанр хусусиятларини биринчи жанрлар хусусиятларига қиёслаш ва биринчилар таркибидаги иккиламчи жанр трансформацияларини солиштириш тўғри эканини таъкидлайди. У яна нутқ жанрларининг типологияси ва структураси хусусиятлари, уларнинг стертиотип характери ва даражасини аниқлаш, нутқ жанрларининг тарихини ўрганишнинг зарурлиги, турли мулоқот шаклларида ҳар хил нутқ жанрларининг намоён бўлиши каби масалаларни тадқиқ қилиш лозимлигини айтиб ўтади⁸.

Нутқ жанрларининг замонавий таснифлари орасида Т.В.Шмелеванинг таснифи ҳам маълум бўлиб, у коммуникатив мақсадни, жанрларни шакллантирувчи асосий хусусият деб ҳисоблайди. Бизнингча, Т.М.Шмелева кўрсатган етти белги (*коммуникатив мақсад, муаллиф концепцияси, адресат концепцияси, ўтган замон коммуникатив фактори, келажак коммуникатив фактори, ҳодиса мундарижаси типи, лингвистик мужассамланиш*)дан ташқари нутқ жанрларини фарқлаш ва таснифлашда *миллийлик* белгиси ҳам муҳим роль ўйнайди. Чунки ҳар бир миллатнинг ўз дини, ўз эътиқоди, ўзининг табаррук жойи бўлади.

Нутқий жанр ҳисобланувчи қасам ҳам лингвокультурологик белгиларига кўра тадқиқ объекти бўла олади, чунки ичилган қасамлар ҳам шунга асосланади. Масалан, “*Охири бир куни масжидга кирди-йу меҳробнинг олдида бориб, қиблага қараб: “Аллоҳим, уйингда туриб, фарзандларимни ўртага қўйиб қасам ичман, энди умримнинг охиригача ароқ ичмайман!” деб қасам ичдим. Бу қасамнинг қанчалик масъулиятли ва оғирлигини ҳис қилардим, шунинг учун, ана 20 йил бўлибдики, ароқни қайтиб оғзимга олмадим*”. Ушбу мисолда уч муҳим нукта: *масжидга кириш, меҳробнинг олдида қиблага қараш, фарзандларини ўртага қўйиш* борки, уларга асосланиб ичилган қасам ўта масъулиятли эканлиги англашилади. Чунки Ислом оламида мусулмон инсонга шуларнинг ўзи етарли, чунки масжид Аллоҳнинг уйи ҳисобланади.

Н.Д.Арутюнова нутқий жанрларнинг беш хил типологиясини ажратишни таклиф қилади:

- 1) информатив-ахборот диалоги (make-know discourse);
- 2) прескриптив диалог (make-do discourse);
- 3) ҳақиқатни аниқлаш ёки ҳал қилиш мақсадида фикр алмаштириш (make-believe discourse);
- 4) шахслараро мулоқотларни ўрнатиш ёки тартибга солиш (interpersonal – relation discourse);
- 5) байрам нутқлари жанри (fatic discourse): а) *эмоционал нутқ*; б) *артистик нутқ*; в) *интеллектуал нутқ*⁹.

Кўринадики, нутқий жанрлар типологиясига бағишланган деярли барча тадқиқотларда информатив нутқий жанрлар фатик нутқий жанрларга зидланади. Бу зидликни Т.Г.Винокур аниқ тарзда ифодалаб берган. Т.Г.Винокур фатика деганда, суҳбатлашиш мақсадида мулоқотга киришни тушунади. Фатик интенцияни эса ҳар хил шаклда, кооператив ёки конфликт, яқинлик даражасига кўра коммуникантлар орасидаги талабнинг қондирилиши деб айтади. Информатика

⁷ Гольдин В.Е. Имена речевых событий, поступков и жанры русской речи. Жанры речи, Вып.1. – Саратов: университет им.Н.Г. Чернышевского, 1997. – С. 26-31.

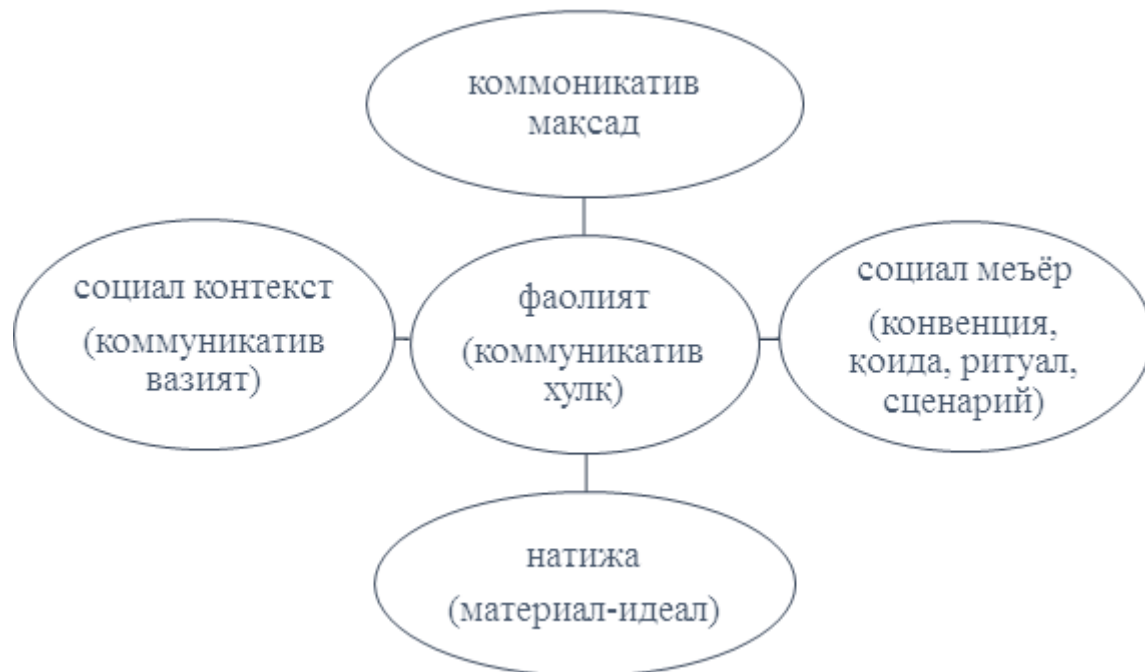
⁸ Кожина М.Н. Речевой жанр и речевой акт (некоторые аспекты проблем). Жанры речи, Вып.2. – Саратов, 1999. – С. 59-61.

⁹ Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. Языки русской культуры. – Москва: Языки русской культуры., 1999. – С. 650.



нуктаи назаридан эса фатика бирор бир ахборот-маълумотни етказиш мақсадида мулоқотга киришишни тавсифлайди.

Айнан мана шу универсал тамойил фатика ва информатика зиддияти – ҳар хил моделлар ва қурилишларни умум томонидан қабул қилинган ягона турини белгилашга асос бўлади. Кўп тадқиқотчилар И.Н.Борисовнинг кўп аспекти поғонавий моделини энг муваффақиятли модель деб тан олишади. Унда матнга таъсир кўрсатадиган коммуникатив ҳодиса параметрлари чегараланади, коммуникатив вазият атрибутлари ва коммуникатив ҳодисанинг жанр турини аниқлаб берувчи социал ва коммуникатив идентификатив бегилари аниқланади. И.Н.Борисов коммуникатив ҳодиса қурилишини икки аспектда – *вертикал* ва *горизонтал* ўлчамда текширади ва коммуникатив ҳодисанинг асосий структур компонентлари сифатида социал контекст, социал меъёр ва бирлашишнинг ўзаро таъсир усулини белгилайди:



1.3-расм. Коммуникациянинг муҳим таркибий қисмлари

И.Н.Борисов нутқ жанри деган тушунчани “коммуникатив ҳодисада нутқ жараёни” деб тушунади¹⁰. Коммуникатив ҳодиса (*оилавий суҳбат, дарс, семинар, диссертация ҳимояси, маъруза ва ҳ.з.*) бутунлик сифатида коммуникатив эпизодлар силсиласи (*диалогик ва монологик – кичик, содда, элементар, хусусий*)дан ташкил топади.

Бир қатор тадқиқотчилар ижобий ва салбий қутбларига мойил бўлган маросим ва кундалик нутқ жанрлари ўртасидаги фарқни ўрганади. Бироқ, тоифалашнинг бу тури ҳам мутлақ эмас. Замонавий маданиятда қатъий сақланган маросим соҳаси торайиб бораётганини сезмаслик мумкин эмас. Демак, нутқий жанрлар типологик жиҳатдан ҳозиргача тўлиқ тасниф қилинмаган, бунга В.В.Дементьев таъкидлаганидек, нутқий жанрларнинг хилма-хиллиги ва уларнинг нутқда вариативлиги сабаб бўлади. Нутқий жанрларнинг алоҳида турлари ва гуруҳ жанрларининг тадқиқи натижасида анча бой материал тўпланган.

Деярли барча тадқиқотчилар каби биз ҳам ушбу масалада И.Н.Борисовнинг кўп аспекти поғонавий моделини энг муваффақиятли модель деб тан оламиз.

Адабиётлар.

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. Языки русской культуры. – Москва: Языки русской культуры. 1999. – С. 650.

¹⁰ Борисова И.Н. Русский разговорный диалог: Структура и динамика. Ком Книга. – Москва: Либроком, 2009. – С. 220.



2. Борисова И.Н. Русский разговорный диалог: Структура и динамика. Ком Книга. – Москва: Либроком, 2009. – С. 220.
3. Гольдин В.Е. Имена речевых событий, поступков и жанры русской речи. Жанры речи, Вып.1. – Саратов: университет им.Н.Г. Чернышевского, 1997. – С. 26-31.
4. Деметьев В.В. Теория речевых жанров. – Москва: Знак, 2010. – С. 157.
5. Китайгородская М.В., Розанова Н.Н. Речь москвичей: Коммуникативно-культурологический аспект. Институт русского языка им. В.В.Виноградова. – Москва: Издательство Русские словари, 1999. – С. 296.
6. Кожина М.Н. Речевой жанр и речевой акт (некоторые аспекты проблем). Жанры речи, Вып.2. – Саратов, 1999. – С. 59-61.
7. Салимовский В.А. Есть ли у жанроведения границы в пределах коммуникативной лингвистики? Жанры речи, Вып. 3. – Саратов, 2002. – С. 52-62.

